

אמונה ושררה במאבק על היהדות הרבנית בוונציה בתקופת הברוק

משה אורפלי

בשלהי המאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז התעוררה בוונציה תסיסה נגד התורה שבעל פה ונגד הסמכות הרבנית. לתסיסה זו, שפשטה אחר כך גם בערים אחרות בתפוצה הספרדית-הפורטוגלית במערב אירופה, היו שני מרכזים: ונציה ואמסטרדם. ראשיתה של התופעה באמסטרדם מאוחרת יותר¹ ומניעיה השתנו במשך הזמן, ואף על פי כן דמיון רב יש בהוויה התרבותית שהתפתחה בשני המרכזים. הן ונציה והן אמסטרדם היו ממרכזי המסחר והתרבות החשובים באירופה בעת ההיא ושימשו מקלט לרבים מצאצאי האנוסים, שחזרו בהן ליהדות בגלוי; מקצת מאותם אנוסים היו בעלי השקפות ספקניות, ואלו השמיעו דברי ביקורת נגד סמכותה של התורה שבעל פה ונגד ההנהגה הרוחנית של הרבנים.

בשליש הראשון של המאה הי"ז עדיין היתה ונציה המרכז היהודי הבלתי מעורער במערב אירופה, ורק משנות השלושים של המאה הפכה אמסטרדם למרכז היהודי החשוב בפזורה הספרדית המערבית כולה. יש אפוא לראות בוונציה את אחד המרכזים העיקריים שממנו הועברו דפוסי תרבות וחברה ייחודיים אל קהילות הספרדים והפורטוגלים שבמערב, ובהן אמסטרדם.² דוגמאות לכך אפשר למצוא בתחום המסורת וההלכה: כאשר אוריאל דה קוסטה שלח את "שאלותיו" לוונציה בשנת 1616, הוזמן בן העיר, שאול לוי מורטירה, לשמש רב בקהילת אמסטרדם. כמה שנים לאחר מכן, בשנת 1628, פסק לאנשי אמסטרדם רב ונציאני אחר, ר' יעקב לבית הלוי, בעניין קבורתה של אם אוריאל דה קוסטה, שלא נטשה את בנה המורד גם לאחר נידויו – ראשי הקהילה באמסטרדם ביקשו לא להביאה לקבר ישראל, והרבנים, שנחלקו ביניהם, פנו לר' יעקב לבית הלוי כדי שיכריע במחלוקתם. הלה השיב כי "מן הדין אין להחמיר על זאת הארורה, כיון שהדבר נוגע בכבוד שני בניה הנותרים לה, שהם יראי ה' ופורשים מדרכי אחיהם", אך אם יש בהכרעה לחומרה כדי "לנעול דלת בפני האנשים החטאים בנפשם, אשר הם מתפקדים בעניני הדת ומלעיגים

1 ראו: קפלן, מנצרות, בין היתר עמ' 108-155, 304-306; קפלן, הקהילה, עמ' 161-181; קפלן, התסיסה, עמ' 600-621.

2 ראו ישראל, עמ' 95 ואילך.

במלאכי אלהים נביאנו ורבותינו בעלי הגמרא והאגדה, בוודאי דרשין הם בכל כהאי לענוש יותר מן הדין להוראת השעה".³

מאמר זה אינו בא ללבן את משמעותה או את מהותה של "ההנהגה הרבנית" באיטליה במאות ה־17 וה־18, זו, והמסגרות או המוסדות שבאמצעותם השתלבו הרבנים בחיי החברה היהודית באיטליה בתקופת הרנסנס, נחקרו באופן יסודי על ידי ראובן בונפיל, מהיבטים שונים ובהסתמך על מסד רחב של מקורות ראשוניים.⁴ המאמר בא לעיין מחדש בסוגיית הביקורת על הסמכות הרבנית ועל המסורת הרבנית. אמנם הנושא העסיק את החוקרים זה יובל שנים ויותר, אך דבריהם התמקדו בעיקר בהקשר הספרדי־האנוסי, מתוך עניין בספקנות ובהופעת החילוניות. אין חולק כי צאצאי האנוסים מילאו תפקיד מרכזי במאבק על הסמכות והמסורת הרבנית בוונציה – הם פעלו בעיקר מחוץ לקהילה בוונציה, מתוך ניסיון להשפיע עליה, והיוו מעין מעגל חיצוני לה. ברם, טרם הודגש במחקר כי המעגל החיצוני היה משולב במעגל פנימי, של מורדים מבית. בוונציה התנהל מאבק פוליטי בין הפרנסים לרבנים, תוך נסיונות חוזרים ונישנים להגביל את כוחם של האחרונים בנשילת חלק מסמכויותיהם; אמנם, מאבק דומה התנהל בקהילות רבות באיטליה בתקופה זו, אך אלו לא היו מרכזים של יישוב ספרדי־פורטוגלי. ההשתלבות של שני המעגלים, האנוסי־הספני עם הפוליטי־הפנימי, יצרה מצב טעון ומורכב מאין כמוהו, ובכך ייחודה של הפרשה הוונציאנית.⁵

א. המעגל החיצוני

אחת הבעיות המרכזיות של צאצאי האנוסים שחזרו ליהדות בפזורה הספרדית־הפורטוגלית במערב אירופה במאות ה־17 וה־18, ואולי הכאובה שבהן, היתה יחסם לתורה שבעל פה.⁶ ידיעת שלשלת הקבלה נעלמה מן האנוסים במרוצת הזמן, ולא זו בלבד אלא שגם נשתכחה מליבם ההלכה היהודית. אלו שנמלטו מספרד או מפורטוגל ונעשו בני חורין להגשים את יהדותם גילו את המסורת ההלכתית, אלא שמקצתם מצאו וטענו שזו אינה נראית להם אחידה, שיש בה מגמות סותרות, כמו שיש הפסקות בשלשלת הקבלה, וכי ההלכה כפי שהיא מבוארת בידי החכמים קשה להבנה. אחדים מהם אפילו כפרו בעצם הרעיון של שלשלת קבלה ושל מסורת שניתנה בהר סיני. ולא רק על תחום ההלכה

3 כהנא, עמ' 546. על אף חומרתו של פסק הדין, קברו את ברנקה דה קוסטה בבית העלמין היהודי של אודרקרק – ראו גבהארדט, עמ' 158.

4 ראו בונפיל, הרבנות.

5 על הגבלת כוחם של הרבנים בידי הפרנסים ונשילת סמכות החרם מידיהם בקהילות ורונה ובלוניה ראו: זנה, וירונה, יג, טז (סעיף ז), עמ' קסח-קע; זנה, בלוניה, עמ' 38 ואילך ועמ' מג ואילך.

6 דוגמה למהותן של ההשגות נגד המסורת ניתן לראות ב"הנחותיו" של אוריאל דה קוסטה – ראו: גבהארדט, עמ' 1-10; סלומוך־ששון, עמ' 271 ואילך.

היקשו מקצת ה"שבים", אלא אף על ענייני אמונה: היו שדחו את האמונה בהישארות הנפש, בהשגחה האלוהית ובעיקרון של ייחוד עם ישראל כעם סגולה. טענות מעין אלו הושמעו בוויכוחים על המסורת הרבנית בימי בית שני ובימי הביניים, וכעת שוב חזרו והושמעו מחדש, ועימהן גם הכינויים שנשתרשו בגלגולים הקודמים של המאבק – צדוקים, ביתוסים וקראים – מושגים היסטוריים שלבשו כעת אופי אקטואלי. דוגמה מובהקת לכך היא תגובתו של ר' יהודה אריה מודינא (ריא"ם) מוונציה לדברי אוריאל דה קוסטה, שהתרעם במיוחד על הסייגים שעשו החכמים לתורה, שלדבריו הפכו לתורה בפני עצמה, חמורה מתורת משה "וכמעט בלתי אפשרית לקיום".⁷ ריא"ם הגיב בחריפות, באיגרת אל "פרנסי ק"ק אמבורקו" (המבורג), וכך כתב:

שמענו וימס לבבנו כי קמה רוח באיש מקהילתכם, רוח רעה מבעתו לדבר תועה נגד תורה שבעלפיה ודברי חכמינו ז"ל. צדוקי, ביתוסי, או קראי מה זה דעתו לא ידענו. די בכך כי מין ואפיקורס גמור הוא בהעיוזו מצחו נגד דברי רבותינו ז"ל אשר הבית נכון עליהם בית ישראל בכל תפוצותיהם.⁸

בהמשך דבריו פסק ריא"ם שאם אפיקורס זה יעמוד במריו, "אנחנו מנדים ומחרמים ומקללים ומאריים אותו וכל מי שהוא נגרר אחריו להאמין לדבר סרה כמוהו".⁹ עקב הנידוי של רבני ונציה והמבורג חזר אוריאל דה קוסטה לאמסטרדם, ובה חיבר חיבור שהיה יכול לשמש לו כעין כתב הגנה, אך לאמיתו של דבר העמיק עוד יותר את הקרע בינו לבין הקהילה היהודית במקום. כמו ה"השגות" על המסורת, כך גם חיבורו "על מות הנפש" (*Sobre a Mortalidade da Alma*) זכה לביקורת, והפעם מצד הרופא שמואל דה סילוה, אשר נימנה עם חוגי האינטליגנציה הספרדית-הפורטוגלית באמסטרדם במחצית הראשונה של המאה הי"ז. בחיבורו "על נצחיות הנפש" (*Tratado da Immortalidade da Alma*) עמד דה סילוה על בורותו של הכופר הטוען כי נפש האדם אובדת יחד עם הגוף.¹⁰

הלכי רוח מהפכניים ברוח דבריו של דה קוסטה מצאו להם קרקע פוריה בוונציה, שלקראת סוף המאה הי"ז נעשתה למרכז הכלכלי והתרבותי החשוב בפזורה הספרדית-הפורטוגלית המערבית. כדי למצוא חלופה הולמת לקשרי המסחר שבין אקוונה לרגוסה

7 גבהארדט, עמ' 9.

8 ראו: מודינא, אגרות, סימן רט, עמ' 251 ואילך; מודינא, מגן, ג ע"ב; גבהארדט, עמ' 150. על מאבק של ריא"ם בכופרים וההטורדוקסים ראו אדלמן, עמ' 519-564.

9 מודינא, כתבים, עמ' 146.

10 ראו סלומון-שון, עמ' 433 ואילך. לפי עדותו של אוריאל דה קוסטה, מיד לאחר שהספר על נצחיותה של הנפש יצא לאור, נמסר לשלטונות העיר שהתפרסם ספר שעלול לפגוע גם בדת הנוצרית. בעקבות ידיעה זו נכלא דה קוסטה לימים מספר וחויב בתשלום קנס של שלוש מאות גולדן. על אירוע זה מסר גם ר' יעקב לבית הלוי בחוות דעתו כדלהלן: "ראשי הק"ק (אמסטרדם) השתדלו עם המלכות ולקחו את כל ספרי ושרפום באש לעיני השמש ושמו אותו בבית האסורים. והשתדלו מאוד לגלות אותו מן העיר" – ראו כהנא, עמ' 546. על הפולמוס בשנות השלושים של המאה הי"ז באמסטרדם בנושא נצחיות העונש ראו אלטמן.

(Dubrovnik), ניסחו שלטונות הרפובליקה הוונציאנית בשנת 1589 פריבילגיה מרחיקת לכת לסוחרים הלבנטינים והפוננטינים,¹¹ ובכך חיזקו את מעמדם של הפוננטינים.¹² קשה לאמוד במדויק את מספרם של היהודים ממוצא פוננטיני שהתיישבו בוונציה, אך ברור כי מספרם הלך וגדל הודות לפריבילגיה החדשה, לצד היהודים האשכנזים, האיטלקים והלבנטינים. בשנת 1607 חברו הפוננטינים ללבנטינים וביחד הם היו רוב על פני האשכנזים והאיטלקים בוועד המיסים, ואולם בוועדת הכספים וב"ועד קטון" הם נותרו במיעוט. משנת 1619 הצליחו הפוננטינים, לבדם או בשיתוף עם הלבנטינים, להשוות את מספרם באותם מוסדות של הקהילה, ואפילו להגדילו לעומת זה של האשכנזים והאיטלקים.¹³ אף על פי שהפוננטינים לא היו לרוב בקהילת ונציה, הם התבלטו כקבוצה בעלת השפעה כלכלית ופוליטית. בשנת 1625 מצאו "חמשת השרים הממונים על המסחר" (*Cinque Savii alla Mercanzia*) שההכנסות ממסחר הפוננטינים והלבנטינים גדולות מאלו של האשכנזים והאיטלקים.¹⁴ כמו כן ניתן ללמוד על עושרם של הסוחרים הפוננטינים מדין וחשבון שערכו ה-*Cinque Savii alla Mercanzia* ב-1636 על המגבית למען עניי העיר: פוננטינים 3,781 דוקטים (53%), אשכנזים 1,058 דוקטים (21,18%), איטלקים 1,164 דוקטים (16,35%), ולבנטינים 666 דוקטים (9,36%).¹⁵ דומה שהפוננטינים שמרו על מעמדם, שכן בחוק הסנט משנת 1700, הדין בעניינים הפנימיים של הקהילה היהודית, נאמר שהפוננטינים היוו את העדה החשובה ביותר בנוגע למסחר ולהכנסות מיסים.¹⁶ המעגל החיצוני היה מורכב אפוא מבני האנוסים בתפוצה הספרדית-הפורטוגלית. הוויתן ואורח חייהן הדתיים של קהילות אלה בהמבורג, בוונציה ובאמסטרדם, היו זרים לחלוטין לדה קוסטה ולשכמותו, אף על פי שבני קהילות אלה, היהודים הספרדים-הפורטוגלים ששבו ליהדות, היו בשר מבשרם מבחינת הלשון, הלבוש, המקצועות, התרבות וההליכות.

מנהיגי הקהילות היהודיות היו מודאגים מן המשבר הדתי שהלך והתפתח כתוצאה מתגובתם של בני האנוסים לחשיפתם ליהדות הרבנית. דאגתם עולה בביורר מתוך דבריו של ר' שמואל אבוהב, מנהיג רוחני בהמבורג ובוונציה במאה הי"ז (1609-1694), שהיה גם הוא ממשפחת אנוסים פורטוגלית:

- 11 Ponentini, "מעריבים". כך כונו צאצאי האנוסים יוצאי חצי האי האיברי, לעומת ה-*levantini*, "מזרחיים", שהיו להלכה המהגרים מן המזרח – ראו: קופרמן, לבנטיני; מלכיאלי, רפובליקה, עמ' 13-15; ארבל (ברפוס).
- 12 כבר בשנת 1577 הוציע לסנט הרפובליקה אחד מאנוסי פורטוגל לשעבר, דניאל רודריגה (*Rodrigo*), הצעה מרחיקת לכת, והיא לבנות בספלטו (*Split*) נמל מתחרה לנמל רגוסה, ולחבר באמצעותו את נתיבי הסחר שבין הרפובליקה הוונציאנית לבין האימפריה העות'מאנית – ראו: רביד, סוחרים, עמ' 187-222; רביד, רודריגה, עמ' 189-213; רביד, הערים, עמ' 138-162; קלימני, עמ' 178-192; בונפיל, ספרדים, עמ' 552.
- 13 ראו מלכיאלי, רפובליקה, עמ' 93-100.
- 14 רביד, ספרדים, עמ' 290. האשכנזים והאיטלקים הורשו לעסוק במסחר רק משנת 1634 ואילך – ראו רביד, כלכלה וסובלנות, עמ' 37, 126.
- 15 רביד, כלכלה וסובלנות, עמ' 80-81 הערה 74.
- 16 רביד, ספרדים, עמ' 290.

אחינו בני ישראל הבאים מארצות הפיזור, אשר לא ידעו ולא ראו הדרך אשר ילך בה כל איש אשר בשם ישראל יכונה, שביותר צריכין למלמדין ולמזרזין רבים שיעמידום על האמת ויורום את הדרך אשר ילכו בה, [כי יש מן האנוסים] שכמה וכמה דברים הם תמימים בהם ואינם יודעים לשאול, שסבורים הם שהם מותרים כי לא נתגדלו על האיסור, וכבר שמענו מהם [מעשים] המביאים לידי כאב לב ופחי נפש והמתגדלים על זה הדרך והולכים ומזקינין בה וקונין לעצמם דעות לא טובות ומעשים אשר לא יעשו בעם ה'.¹⁷

אותן "דעות לא טובות" מתייחסות לרוח הספקנות שהתפתחה בקרב צאצאי האנוסים לאחר הגירתם מספרד ומפורטוגל. בין אלו היו שעזבו את הנצרות והשאירו את כל אשר להם מאחור לאו דווקא מתוך הרצון העז לחיות בין יהודים, אלא מתוך הספקות שהתעוררו בליבם בנוגע לצדק ולהיגיון שיש בדת ישו ושעל פיהם נוהגת הכנסייה הקתולית; העיון ב"ברית הישנה" שכנע אותם שרק בדת משה ימצאו מנוח לנפשם הסוערת ומפלט מספקותיהם באשר ליכולתה של הכנסייה הקתולית להציע להם דרך להיגאל.¹⁸ אלו ששבו ליהדות קיוו לחיות על פי תורת משה כפי שזו נצטיירה להם בגירסתה הנוצרית; המשבר נוצר בעקבות התודעותם לפער שבין היהדות שנצטיירה בדמיונם לבין זו הנהוגה בקרב קהילות ישראל.

יש לזכור שרבים מבני האנוסים שחזרו ליהדות היו בעלי השכלה אקדמית ונטו לרציונליזציה של כל ערכי החיים. יש להניח אפוא שלאחר "ההשתחררות" מן המסורת הנוצרית הם ביקשו לתת נימוק לכלל האמונות והדעות שבחרו לקבל מרצונם החופשי. מכאן ההשגות שהשמיעו, בנוסחים שונים, בראש ובראשונה על ההנהגה הרבנית כגון על מקור סמכותם של הרבנים להוסיף, לגרוע או לבאר "שלא לפי פשוטם של הדברים" את החוקים שמסר משה לזקני ישראל. דה קוסטה ושכמותו היו חדורים רוח ספקנות,¹⁹ אותה רוח שפשטה במאה הט"ז בקרב האינטליגנציה האירופית, וספקנות זו אחזה גם בתושבי חצי האי האיברי וב"נוצרים החדשים", שבעצם לא היו נוצרים כהלכה ולא יהודים כהלכה, או כפי שאמרו עליהם אנשי הדור ההוא: "נוצרים ללא כנסייה".²⁰

17 אבוהב, זכרונות, עה ע"א.

18 בעניין הפלומס האנטי-נוצרי בתקופה זו, המכון כלפי האנוסים, ראו קופרמן, מונטלטו והביבליוגרפיה המובאת שם.

19 באוטוביוגרפיה שלו מדגיש דה קוסטה את אדיקותו הנוצרית של אביו, מה שאין כן באשר לאמו, ששורשיה היהודיים היו כנראה איתנים. על משפחת האם נמצאו מסמכים של האינקוויזיציה למן שנת 1497, ונראה שנישואי תערובת לא היו במשפחתה. אילו ביקש אבי אוריאל לטשטש לגמרי את מוצאה היהודי ואת אופיה ה"נארונוצרי" של משפחתו לא היה בא בבטח בישואין עם משפחת אנוסים נודעת, היא משפחת ברנקה דיניס – ראו ריוה, מאניסות, עמ' 515-526. מקרה זה מדגים שהספקנות לא תמיד נבעה רק מהתפתחות רוחנית אישית.

20 ראו קולקובסקי, עמ' 9 ואילך.

אילו טענות העלה דה קוסטה בהנחותיו? דה קוסטה קבע ש"הנחת תפילין אינה מן התורה",²¹ וכי אין זו אלא המצאה אנושית גרידא, הואיל ומצווה זו מנהגה שונה מעדה לעדה: אשכנזים מזה ולוונטינים מזה. ועוד, היא נותנת "פתחון פה לאומות העולם ללעוג על מצוות עם ה' בהוכיח שקרותן מתורתם עצמה". אשר למצוות המילה, הרי באופן עשייתה "כמנהגנו עתה אנו חוטאים בתורה", בייחוד לאחר שצירפו אליה עוד מנהגים נוספים ומתועבים מאוד: ה"פריעה" וה"מציצה".²² בעניין "עין תחת עין", שלל דה קוסטה את החידוש התלמודי, ש"עין תחת עין – ממון". חידוש זה סותר, לדבריו, את כוונת התורה, שהרי נאמר בתורה כי אם אדון משחית את עין עבדו "לחופשי ישלחנו תחת עינו" (שמות כא, כו): חוק הוא אפוא כי החופש שקול כנגד עין שהושחתה, אף על פי "שהחופשיות יקרה בלי ערך מכל הדמים". לפיכך, האם השחתת עין אינה מצריכה את העונש הכבד ביותר, היינו עין תחת עין ממש?

דה קוסטה הסיק כי יש בטענות אלה כדי "להפיל יסוד התורה לומר שיש לנו לשפוט בדיני התורה על פי הקבלה ומסורת ושיש לנו להאמינה כתורת משה עצמה",²³ שאילו גרסנו זאת היינו משנים את התורה וממירים אותה ב"תורה חדשה, מנוגדת לאמיתית". תורה חדשה זו, ה"בלתי אמיתית", מצדיקה את קיומה בצורך "לעשות סייגים", המרחיקים אדם מן העבירה, אך לאמיתו של דבר מגמתה היא "לבנות תורה על תורה וחמורה ממנה וכמעט בלתי אפשרית הקיום".²⁴ ועוד טען דה קוסטה, שלא רק מצוות מעשיות מתורות והן בחזקת "פירושים אנושיים תמורת אלוהיים", אלא למעלה מכן:

יש דעות בין היהודים בלתי ראויות לאשר בשם ישראל יכונה וצודקות לאומות העולם, ולא לכל האומות כי רק לסכלים שבהן, אשר לא בלבד הן דעות סכלי בני אדם אלא מנוגדות גם כן אל טוב המידות, ראויות להינתק מלב בעליהן ולא להיאמר ולהיזכר בפרהסיא.²⁵

להשגות על התורה שבעל פה שנפוצו בקרב בני התפוצה הספרדית הפרוטוגלית נדרשה תגובה הולמת וזו לא איחרה להגיע.²⁶ על התבטאות זו ושכמותה הגיבו חכמי ונציה בחריפות, וריאים בראשם. ריאים תירגם את ההנחות של דה קוסטה לעברית וכלל אותן בספרו "מגן וצניח",²⁷ שבו טרח להפריכן אחת אחת, ובספרו עמד על כך "כי יסוד

21 גבהארט, עמ' 3-10; סלומון ששון, עמ' 290-293.

22 גבהארט, עמ' 5; סלומון ששון, עמ' 291-293. דווקא המילה היתה מקודשת ביותר בקרב האנוסים שחזרו ליהדות, ואין ספק שגם דה קוסטה נימול, הגם שמילה מאוחרת זו היתה כרוכה בכאבים גדולים. מנהגי ה"פריעה" וה"מציצה" נזכרים בביקורת של הקראים וכן של הנוצרים – ראו: אדרת אליהו, 169 ע"ג-170 ע"א; בונפיל, דמותה, עמ' 370; ליברמן, עמ' 44; ויליאמס, עמ' 273.

23 גבהארט, עמ' 8-9; סלומון ששון, עמ' 277-281.

24 גבהארט, עמ' 9; סלומון ששון, שם.

25 גבהארט, שם; סלומון ששון, שם.

26 ההנחות של דה קוסטה אינן באמת "שאלות" (כנוסח העברי של ריאים) אלא הן בחזקת הנחות מבוססות, לכאורה.

27 ראו מודינא, מגן. אברהם גייגר, המוציא לאור של הספר, סבור היה שריאים חייבר את ה"הנחות",

ראשי מהכוונה האלוהית בתורה הוא שנשמור אותה וכל פרט מפרטיה כולנו באופן אחד ולא זה בכה וזה בכה, כי אם לא כן לא יהיו ישראל גוי אחד.²⁸ בשנת 1618 נתחבר בוונציה כתב חרם אנונימי נגד המורדים בתורה שבעל פה:

ועתה קול ענות האנשים האלה בנפשותם המלעיבים במלאכי אלקים המה החכמים דורשי רשומות עפ"י הדברים זו תורה שבע"פ נשמע בארצנו וגם חוצה לה שיש קצת אנשים רעים וחטאים לה' המכחישים דברי חכמים וחיידותם וישימו לאל מלתם, ולולי לא פשתה המספחת רק במגורם בקרבם כי נגע אל לבם היינו כמחרישים ואומרים תפח רוחם ונשמתם ודי להם עונשם המפורש בהע"ז (בהעולם הזה) ובכא. אמנם קול ענות גבורה אנו שומעים מפיהם קולם כנחש ילך בראו משחית לחבל ובחבל נביאים בכנור ונבל יסובבו עיר וירדפו אחר ההבל דבריהם ופחזותם חשבו כי נשאו הם בישראל ובראש כל חוצות ללא אלקי אמת ואמרו אלה אלקיך ישראל, כי הם עושים התורה פלסתר, וחכם יחשב בעיניהם מי שדרוז"ל [שדברי רבותינו ז"ל] סותר למרות עיני כל ישראל פורצים לעיני הכל גדרי התורה כי יחשבו כל דרוז"ל לתהו ובהו ולמאמין בהם יקראו פתי יאמין לכל דבר והם לברם בעלי חכמה ואנחנו בעיניהם נחשבנו כבהמה וכל המחזיק בדבריהם נחשב בעיניהם כסוס כפרד אין הבין ע"ז [על זה] ידו כל הדווים כי נטה קו תוהו על כל הקוים, ולכן אנחנו הבאים על המקום כשמעינו קול תרועת מלחמתם נגד ה' ונגד תורתו וראינו אש נשקה יראנו פן תצא אש ומצאה קוצים איש נפשו ריקה הוא לא ידע ולקה וח"ו תעשה הארץ בוקה ומבולקה כי הדור מתקלקל וכל העם שומעים להקל ולצאת ידי חובה ראוי שנרדפם עד חובה ונסיר השקוצים מבין שניהם לבל יתחלל ש"ש [שם שמים] על ידיהם ח"ו ולכן אתם אילי הצדק שרי התורה החכמים השלמים וכן רבים די בכל אתר ואתר יחד עם כל ישראל חברים אם טוב הדבר בעיניכם ולא טוב הדבר אשר האנשים עושים מעבירים עם ה' לכן אתם גם אתם לרבות שלוחכם תחזקו בידינו ונשיתה אש בלחמם מרורת פתנים בקרבם. קול ה' בכח ובחרם שהחרים הרשב"א וסיעתו ל"ב חכמים מחוכמים המסכימים עמו אשר העלו בחרמו להחרים ולנדות האנשים הבלתי מאמינים בדרוז"ל.²⁹

לא נדון כאן בוויכוח הנוקב בשאלת זהותם של ה"מורדים מתוך" כאוריאל דה קוסטה. עם זאת, מתעוררת השאלה כלום אפשר למצוא בדברי הביקורת שלהם נגד הספרות התלמודית ונגד הרבנים הד להשקפות תנועה קראית או להתארגנות של כת שהיתה לה

כלומר שאף הוא נטה לגישה ביקורתית כלפי כמה מצוות עשה מדרבנן, אך ייחס "שאלות" אלו לאחר, ל"איש כסיל שמו", שהיה "דר או באמבורגו". לימים הופרכה סברתו של גייגר, ועתה אין ספק כי אחת-עשרה השאלות הן כולן משל אוריאל דה קוסטה.

28 מודינא, מגן, ד ע"א. אפשר שבהשפעת חיבור זה כתבו רבני ונציה את כתב האמנה שלהם בשנת 1618 נגד "האנשים הבלתי מאמינים בדברי רבותינו ז"ל".

29 מודינא, כתבים, מבוא עמ' 95; שו"ת זרע אנשים, הוסיאטין תרס"ב, חלק יורה דעה, סימן כט, עמ' 46; קלאר, עמ' 147-148 בקיצורים.

זיקה לקראות, גם אם הדברים אמורים בהלכי רוח של יחידים שפעלו בשולי הקהילה ואיימו עליה מבחוץ.³⁰ ולחלופין, האם מדובר בביטויים להתארגנות כיתתית לשם הכנסת תיקונים בדת, מעין תנועה שכשלה (abortive movement)?³¹

הידרשות לשאלות אלו נמצאת באחת מן העדויות המעטות שהשתמרו והגיעו לידינו מוונציה, היא עדותו של ר' עמנואל אבוהב (גם הוא מצאצאי האנוסים), שיצא להגנת המסורת וסמכות ההנהגה הרבנית בחיבור בשם "נומולוגיה". מחבר זה לא נהג לחסוך את שבת פיו, לא מאחיו בני האנוסים שעזבו את ספרד ופורטוגל וביכרו להישאר בדרום צרפת או באנטוורפן ולחיות שם במסווה של נצרות; לא מן המורדים מבית, ביחוד מחוגי "הרציונליזם המתפקר"; ולא מן ההרפתקנים וממשחקי הקלפים בגטו הוונציאני.³² כל אלו ואחרים מזוהים בדבריו בבירור, והדעת נותנת שאילו מצא בהם שמץ מן הדוגמה או מן הפולחן של כת הקראים ההיסטורית, לא היה נמנע מלכנותם בכינוי "קראים" – והנה, בכל החיבור אין הוא מזכיר כלל את הקראים או את הקראות. אבוהב לא נקט את גישתם של מחברים אחרים, שבבואם להתפלמס עם בעלי הרהורי כפירה כנגד התורה שבעל פה חזרו ותלו אותם, לשם דחייתם, בתקדימים היסטוריים ובכינויים שהשתרשו בתודעה היהודית לדורותיה, כגון צדוקים או בייטוסים וביחוד קראים – נהפוך הוא, לדבריו הוא חקר את העניין והתחקה אחר שורשי טיעוניהם: "ואני השתדלתי להבין מן היסוד על מה הם ביססו את דבריהם, כדי שבהיודוע המחלה אפשר יהיה לתת להם את התרופה המתאימה".³³

זאת ועוד, רבים מדברי הנומולוגיה שאובים מתוך ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד, שהתחבר בשנת 1161 במגמה להוכיח שהתורה שבעל פה מסתמכת על שלשלת קבלה רצופה, והכול כדי ליטול את העוקץ מתעמולת הקראים. אבוהב עשה אפוא שימוש מכוון בחיבור שנכתב נגד הקראים, בגלל הדמיון שבביקורת על התורה שבעל פה בינם לבין המתפלמסים עימו. יש להניח שהוא הכיר היטב את הקראות ולא רצה להשתמש בכינויים שלא הלמו, לדעתו, את המציאות בת זמנו, ובמקום לנקוט תווית גנאי כוללת, העדיף להגדיר את נמעני חיבורו כ"מתנגדינו", באמירה "איני מוצא להם שם ראוי יותר, שהרי הם מתנגדים לאמת שכל ישראל מחזיקים בה".³⁴

30 יוסף קפלן כתב שאין ראיות לניסיון ממש של התארגנות כיתתית למען הכנסת תיקונים ביהדות, וכי היוזמות כולן באו מיחידים – ראו קפלן, קראים, עמ' 284 ואילך. קפלן מוכיח כי עוד במאה הי"ז כינו את הכופרים בתורה שבעל פה בכינוי "קראים", אך התופעה של "הקראי החדש" מאוחרת וזמנה מראשית המאה הי"ח.

31 כדעתו של שלום רוזנברג, שלדבריו היה זה "סוג של יהדות פרוטסטנטית שלא גיבשה מספיק כוח לשינוי פני המציאות – רוזנברג, אמונה, עמ' 286.

32 אורפלי, עמ' 26.

33 שם (נומולוגיה, ב, כט), עמ' 272: "y procure entender de raiz lo en que fundauan sus intenciones, para que conocida la enfermedad, se le pudiese aplicar el remedio oportuno"

34 שם: "que no les hallo nombre mas proprio, pues se oponen a la verdad que professa todo Israel"

ר' עמנואל אבוהב הותקף בשנת 1615 בוונציה בידי שניים מאותם מתנגדים.³⁵ השניים שאלוהו, בין היתר, מאין לחכמים גילו המדויק של יעקב אבינו כאשר הוא נשא את רחל ולאח, פרט שאין התורה מזכירה כלל? ומהיכן נוטלים הרבנים סמכות לקבוע הלכות שחיטה על חומריותה? ומאין להם הזכות לחייב את התפוצות ביום טוב שני של גלויות, כאילו אין תורת ה' אחת?³⁶

אמנם יש כאן דמיון מסוים לטיעוני הקראים, אך למעשה נוכח אבוהב לדעת כי לא בעיית קראים עמדה בפניו אלא בעיית ההשכלה היהודית הדלה של האנוסים. על כן, ניפנה לכתוב את הנומולוגיה, שבו ביקש להוכיח לאותם מהרהרים את סמכותה של התורה שבעל פה ואת החוקיות שבהנהגת הרבנים, תוך הדגשת מקורה האלוהי של תורה זו ורציפותה במרוצת הדורות.³⁷ אבוהב לחם למען תוקפה וקיומה של הפסיקה הרבנית, וכן למען תקנות הקהל, אשר לדידו לא באו אלא לאפשר את קיומן המושלם של המצוות, ולא דווקא "לבנות תורה על תורה שתהא חמורה ממנה", כדברי דה קוסטה. מלבד הנומולוגיה נשתמרו גם איגרות מאת אבוהב, דוגמת זו ששיגר לידיד בדרום צרפת, בלֶבְסְטִיד־קְלֶרְנֶס (Labastide-Clairance), ובה תוכנה של איגרת שנשלחה קודם לכן לקרוב באנטוורפן מאותם מניעים: כדי למשוך את האנוסים ליהדות גלויה ולהיאבק במגמות ההטרודוקסיות שקנו אחיזה בעולמם.³⁸

קרובו של ר' עמנואל אבוהב, ר' שמואל אבוהב, ראש הישיבה בוונציה, חיבר "רמזי טענות המפקקים והמתפרקים בזמן הזה באמונת"³⁹ תורה שבעל־פה, ובו רשימת חיבורים שאפשר להשתמש בהם כדי להשיב לאפיקורסים ממיין זה. ר' שמואל נתן את דעתו על הנומולוגיה ואלו דבריו:

סובב סובב הולך כולו על שבח וצורך תורה שבעל־פה, ואמיתות שלשלת הקבלה, ויחוס הצדוקים, נביאים וחכמים המעתיקים אותה אלינו, איש איש בשמותם מימות מרע"ה [משה רבינו עליו השלום] ועד דורו והמתייחס יותר מן הספר ההוא למבוקשינו הוא פ' [פרק] י"ב וכ"ב [ח"ב] שמעיד בנו גם מחכמי האומות אגושינו וגלאטינו שמשבחים מעצמם חכמת התלמוד אשר מפיו אנו חיים בכל הדורות.⁴⁰

35 זנה (מחקרים, עמ' 250; זנה, חוג) ניסה להוכיח שהמערערים הם אוריאל דה קוסטה ודוד פראר, שהזדמנו יחד לוונציה והתווכחו שם עם אביהב. דומה שזיהויה זה בטעות יסודו ואין חולקים על כך כיום: ראו להלן, הערה 62.

36 אורפלי, עמ' 272-273 (נומולוגיה, ב, כט).

37 יש לזכור כי הנומולוגיה נדפס באמסטרדם לבקשתם של יהודים ספרדים מוונציה, מהמבורג ומאמסטרדם, והוא אינו משקף אפוא מציאות של קהילה אחת, דהיינו ונציה, אלא של קהילות שונות.

38 רות, אבוהב, עמ' 143-162. העמדות שנקטו אבוהב וריא"ם היכו הדים בהגותו של יצחק אורובו דה קאסטרו מאמסטרדם, שהעלה נימוקים זהים לאלה שהובאו בידי ריא"ם בוונציה – ראו: קפלן, פורטוגלים, עמ' 133; קפלן, מנצרות, עמ' 305-306.

39 צ"ל: באמיתות.

40 אבוהב, שר"ת, סימן קנב.

ההתייחסות בדברי ר' שמואל אבוהב להערכתם של חכמי האומות לתורה שבעל פה נועדה ללא ספק להרשים אותם בני אנוסים מפקפקים. למרות החרמות ולמרות הדפסתם של ספרי יסוד ביהדות, בעיקר ספרי הלכה ומוסר שתורגמו במהלך המאה הי"ז כדי לחנך לאורם את השבים לחיק היהדות, המשיכה התסיסה נגד המסורת והתורה שבעל פה לתת את אותותיה. בשנת 1695 התאונן ר' אברהם חיים ויטרבו בוונציה:

בראותי בדור פרוץ בקריאת ספרים החיצונים המקשים תמיד עלינו להרוס ולנתון דברי רבותינו וכל מגמתם היא להורות ולהוכיח כי התורה שבעל-פה אינה מסכמת עם התורה שבכתב וכי היא בדויה מלבם כפי מה שרצו, גם בוזים דבריהם היקרים באמרם שבעלי דעת נאמרו כמה אגדות ומדרשים והוא מפני שלא הבינו אותן על בוריין. ובקרות הבחורים מאנשי אומתינו הספרים האלה מבלי מענה ותשובה, שמא יהיה זה למוקש ואבן מכשול ואפשר שיהפכו את ראשם.⁴¹

על כן ראה ויטרבו צורך לכתוב את חיבורו "אמונת חכמים", כדי "להליץ ולהשיב כל השאלות והקושיות שהקשו האפיקורסים והמינים לבטל התורה שבכתב ובפרט התורה שבעל-פה".⁴² אלא שאין, כמובן, לזהות בין המניעים והמקורות לתסיסה כנגד התורה שבעל פה וכנגד פסקי ההלכה של הרבנים בתחילת המאה הי"ז לבין אלה של סוף המאה או זו שלאחריה. ה"נארקראיזם" אכן הופיע בפזורה הספרדית המערבית בראשית המאה הי"ח, ונושאי הרעיון היו גם הם צאצאי אנוסים לשעבר, אך המניעים דאז היו שונים בתכלית מהביקורת כנגד ההנהגה הרבנית בוונציה כמאה שנה קודם לכן. היתה זו גם כן תקופתו של חכם דוד נייטו מלונדון, שנחשד ב"שפינוזיזם" בעקבות דרשה שנשא, אף שזו נועדה לגונן על התורה שבעל פה מפני הלכי הרוח של הדאיסטים.⁴³

ב. המעגל הפנימי

מלבד ההקשר ההיסטורי הרחב שראינו, המהווה מעין מעגל חיצוני, יש לראות גם הקשר מצומצם יותר, הוא ההקשר החברתי בגטו הוונציאני בתקופה הנידונה. ישראל ריווה זיהה את מקורה של התסיסה בגלגול חדש של האוורואיזם (Averroism) והספקנות בקרב יהודי ספרד שלפני הגירוש, דעות שהיו להן מהלכים בקרב רבים מבין אנוסי ספרד ופורטוגל בכל הפזורה המערבית במאה הט"ז והי"ז והפכו לחלק מהלכי המחשבה

41 ויטרבו, יט ע"ב.

42 שם, יט ע"א.

43 על הזרם הקראי החדש ראו: קפלן, קראים; קפלן, התסיסה, עמ' 618-621. על פרשת נייטו והדאיזם ראו פטוכובסקי, עמ' 15-16.

בקהילות.⁴⁴ על פי אפרים שמואלי, הפולמוס נגד הרבנים בוונציה "יצא בדורות ההם משני מקורות סותרים זה את זה סתירה גמורה: מן הרצינולניזם הפילוסופי, שנלווה עליו האינדיבידואליזם הדתי, ומתורת הקבלה בביטוייה האנטינומיים – כלומר מבטלי המצוות".⁴⁵ אֶלִּים ריבקיין ניסה למצוא קשר בין ההשקפות המערערות שצצו בתקופה זו בציבור היהודי לבין הכוחות החברתיים שכביכול נשאו את דגל שינוי השיטה הכלכלית ומרדו בתפיסת העולם המסורתית.⁴⁶ ברם, שלושת החוקרים הללו נמנעו מלהתבונן בסוגיית שכבות העילית ושכבות המנהיגות ותפקידן בהסבר של התהליכים הנידונים כאן, היבט שהצביע עליו דוד מלכיאל.⁴⁷

הקשר זה מהווה מעגל פנימי, ואפילו כמה מעגלים פנימיים, שמוקדם הוא ההתנגדות לרבנים שפשטה בקהילה. אחד ממעגלי התסיסה בוונציה היה המאבק נגד הרבנים שפרץ בעיר כעשרים שנה לפני שהתחילו ריא"ם ור' עמנואל אבוהב לכתוב את חיבוריהם להגנת המסורת. הסיבות למאבק ומהלכיו אינם ברורים כל צורךם, אך בנימין קלאר מצא את הד לאירועים בשנת 1594 בשיר מתוך הדיוואן של ריא"ם, שניתן ללמוד ממנו על "נפילת עטרת הרבנים כי רוח העשירים נשבה בה" – העשירים תפסו את השלטון ואסרו על רבני העיר ללבוש את התלבושת הרשמית המיוחדת להם עד לאותה עת: מעיל ארוך ("מגיע עד ירכתי עפר") ומצנפת ("עטרת הוד"). מספר לומדי התורה הנתמכים מכספי הקהילה קטן, והתלמידים התפוררו לכל עבר ("החסירו מניכסם כי נתנו בו פור"); צומצמה השפעת הרבנים בדיני איסור והיתר, ואף ניטלה מהם סמכות החרם ("אין עוד נחשים פה ואין עוד גור").⁴⁸ לפנינו עדות ברורה על משבר חברתי בקהילת ונציה, שמקורו ללא ספק גם, או בעיקר, במאבקי כוח שבין מוסדות ההנהגה לרבנות.

העברת הסמכויות מידי הרבנים לפרנסים משתקפת גם מתוך הסכמה משנת 1610. בתעודה מופיעים שמותיהם של פרנסי הקהילה וחתומיהם בחטיבה אחת, ואילו שמות הרבנים רשומים בתחתית התעודה, כאשר כל אחד בנפרד מאשר ומקיים את ההסכמה. לדעת בניו, הולזול במעמד הרבנים משתקף בדברי ראשון החותמים: "הביטו לראות הכתוב והמכתב חרות וחתום מיד שלמים וכן רבים פרנסים ממונים"⁴⁹ – כלומר, שהסמכות

44 ריוה, שפינוזה, עמ' 177; ריוה, הכפירה, עמ' 327-337.

45 שמואלי, עמ' 57. הגוון האנטינומי של הקבלה הודגש גם במחקר מאת ראובן בונפיל, אשר טען שטיבה האמביוולנטי של הקבלה הביא בשלהי המאה הט"ז באיטליה, בין היתר, לאימוץ גישה "ליברלית" בפסיקה ההלכתית – ראו בונפיל, תמורות, עמ' 11-30.

46 ריבקיין, עמ' 1-17, ובפרט עמ' 3-4.

47 מלכיאל, רפובליקה, בפרט פרק ד, עמ' 92-127.

48 קלאר, עמ' 145-146. קלאר קשר את צמצום סמכויותיה של הרבנות בבקורת על המסורת הרבנית ועל המציאות הרבנית כפי שהיא מופיעה בספר "קול סכל", והגיע למסקנה שדווקא במקום כוונציה, שבה "סקולאריזציה גמורה השתלטה בקהילה יכלה להתנגדות לרבנים ללבוש צורה חריפה כזאת שאין לה רע וחבר בכל תולדות הקהילות בישראל". שירו של ריא"ם בהקשרו ההיסטורי נידון בהרחבה ומנוקדת ראות אחרת בידי מלכיאל, רפובליקה עמ' 165 ואילך. תקנת הקהילה ששירו של ריא"ם מתייחס אליה התפרסמה אצל מלכיאל, רפובליקה, עמ' 171-172.

49 ראו: בניו, עמ' 32, 36-37; זנה, תעודות, עמ' רי; והשוו מלכיאל, רפובליקה, עמ' 179 הערה 61.

היתה בעבר בשליטת הרבנים, וכעת ניטלה מהם והועברה לפרנסים, אלא שהרבנים המשיכו לשתף פעולה עם הפרנסים.⁵⁰

הגזירות נגד הרבנים התחדשו בשנת 1616, כפי שניתן ללמוד מתקנת הקהל בעניין זה.⁵¹ תוכן התקנה נמסר גם בשיר אחר בדיוואן ריא"ם, שבו נאמר: "מה שהיה שנת השנ"ד, לרבנים כקוף מונד; הנה עתה כבר חזר, השע"ו שכנו במפלתם; ותמור הדר, כתונת הוד, אל חכמתם ברית ואות; מגיע ירכתי עפר, היום יעטו מעיל בשתם".⁵² מתקנת הקהילה דומה שבתקופה זו ביקש "הוועד קטון" למשול באופן מוחלט בקהילה, וכי מקום הרבנים לא היה אלא כשל פקידים האמורים לשרת את "המעמד". התקנה בעניין הרבנים היה מרכיב אחד ממהלך כללי של הוועד קטון באותה שנה, שבו הוא נטל לעצמו סמכויות נרחבות, ולא דווקא מידי הרבנים: בענייני הקבצנות, השחיטה והגירעון התקציבי של הקהילה.⁵³ אמנם, אין לתמוה על מאבקי הכוח ועל התופעה שחברי הוועד קטון ניסו לאחוז את כל ענייני הקהילה בידיהם, ולפלוש גם לתחומים שהיו בידי הרבנים, שהרי בוונציה, בניגוד לקהילות אחרות באיטליה, לא היתה רבנות ממוסדת ולא רב ראשי, אלא גדולי הרבנים בעיר פעלו יחדיו באופן בלתי פורמלי, במעין מועצה.⁵⁴

כיוצא בזה, משהחליטה "חברת גמילות חסדים ק"ק אשכנזים" בוונציה, בשנת 1618, לבקש מריא"ם להכין סדר תפילות לחולים, ביקשו חבריה "להביא לדפוס החיבור והסדר אשר סדר לנו כמהרר"י הנ"ל. אכן שיהיה כחתימת רוב הגאונים ואלופים ובהסכמת ראשי ומנהיגי המדינה יצ"ו".⁵⁵ ריא"ם כתב שהסדר שתיקן "הראיתי גם כן תחילה לעמיתי ואלופי בתורה לפי ההסכמה והגורה לדעיל ואמרו ישר". ואכן רבני ונציה כתבו לבדם את ההסכמה הזו, וריא"ם עימהם, אבל בהסכמתם הזכירו שדבריהם באו "בהסכמת ראשי ומנהיגי המדינה יצ"ו".⁵⁶ פרשייה זו מעידה כי תהליך ההסכמה על ספרים היה מורכב מהשתתפותם של רבנים ופרנסים כאחד; אמנם נדרשו חתימות הרבנים, אך גם הסכמתם של מנהיגי הקהילה, דהיינו הפרנסים, נדרשה. אפשר שהזכרת הפרנסים היתה פורמלית גרידא, מכוח היות הוועד קטון הגוף האירגוני של הקהילה; ואילו ההחלטה היתה נופלת על פי חוות דעתם של הרבנים, ללא התערבותם של הפרנסים.⁵⁷

רבני ונציה לא השלימו עם צעדי הפרנסים שבאו להגביל את סמכויותיהם. בין כתבי ריא"ם נשתמר גם כתב אמנה שרבני ונציה כרתו ביניהם כדי לנסות להתגבר על גזרותיהם

50 מן הטקסט ברור רק שהפרנסים יזמו את ההסכמה (כפי הנוהג המקובל) והרבנים נתנו לה את אישורם.

51 ראו מלכיאל, רפובליקה, עמ' 174-178.

52 מודינא, דיוואן, סימן סד, עמ' 115.

53 על חלוקת הסמכויות בין הוועד קטון לרבנים על פי פנקס הקהילה ראו מלכיאל, רפובליקה, עמ' 185-196; על הרחבת סמכויותיו של הוועד קטון בשנת 1616 ראו שם, עמ' 196-202.

54 הרבנים נקראו "גאונים" או "אלופים", ובדרך כלל מנו שלושה – ראו: בונפיל, הרבנות, עמ' 148-149, ובפרט הערה 85; מלכיאל, רפובליקה, עמ' 165-174, ובפרט עמ' 168-169.

55 מודינא, צרי, ב ע"ב.

56 בניהו, עמ' 37-38.

57 על סמכות הוועד קטון בהסכמת ספרים ראו מלכיאל, רפובליקה, עמ' 188.

של פרנסי העיר נגדם. כתב האמנה פותח בתיאור המצב בוונציה, בדומה למתואר בשירו של ריא"ם:

רבת שבעה נפשנו הלעג הרבנים הבוז לגאונים מאת קהילות עיר ויניציאה להבזות בעליהם בעיניהם מכמה שנים והנה, והם הדיוטות בשם פרנסים וממונים וכל מגמת פניהם תמיד להשפיל כח התורה ולהסיר מאת החכמים לגדור פרץ בהוראה ואף על אסור ומותר, כשר ופסול.

והרבנים הסכימו ביניהם באלה ובשבועה:

ובכן אנחנו הבאים על החתום מקבלים עלינו מעתה ומעכשיו בשח"ד ע"ד⁵⁸ החכמים והרבנים וכל הנשבעים באמת בלי שום ערמה ושיור שבעולם שמהיום הזה ועד חמשה שנים רצופים תהיה האלה בינותינו להיות לאחדים ובאגודה אחת נגד כל מי שיהיה ממונים מעמד או פרנסים מאיזו קהילה שתהיה או מכולן שיקום להסיר ממורי התורה שום כח ורשות להחרים ולנדות וליטול אותו לעצמו או מה שיהיה בביוזי תופשי התורה באופן זה היום ושום עת וזמן וכו' כי זו היא כוונתנו לא לכבוד עצמנו כי אם להקים דגל תורתו לכבוד ויקר תפארת גדולתו.⁵⁹

לדברי משה אביגדור שולוואס, המאבק על סמכות הרבנים בקהילה הוליד תופעות של ספקנות דתית אפילו בחוגים הקרובים אל הרבנים עצמם, בייחוד בקרב בני הישיבות ותלמידי החכמים.⁶⁰ אף ריא"ם עצמו התוודה באחת מתפילותיו על הרהורי כפירה שפקדו אותו: "אני מאמין כל אשר הורו וצוו לנו החכמים בתורה שבעל פה המקובלת אצל כל ישראל, ואם מעולם לא עלה בדעתי איזה הרהור נגד עיקרי הדת והתורה שבעל פה, אני מתחרט וחוזר בי ושואל מזה מחילה מה' יתברך ותורתו".⁶¹ אם צדק שולוואס, ניתן לשער שזו היתה הסיבה שדה קוסטה, אשר בוודאי ידע על הנעשה בוונציה, שלח אליה את השגותיו; היה זה בבחינת מעשה של שיתוף פעולה בין שני מרכזי החתירה תחת שלמותה של היהדות המסורתית בימים ההם.⁶²

58 בשבועה חמורה דאורייתא על דעת.

59 מודינא, כתבים, סימן קפג, עמ' 171. אין בידינו תאריך מדויק של ההסכמה, אך יש המייחסים אותה לשנת 1616, כאשר חזרו הפרנסים ונטלו לעצמם את סמכות החרם בוונציה – ראו על כך מודינא, דיוואן, סימן סו, עמ' 115.

60 שולוואס, עמ' 194. למאבק בוונציה היה תקדים בקהילות איטליה לפני התקופה הנידונה. באמצע המאה הט"ז היו שראו במערערים את סמכות הרבנים לא רק תולדה ישירה של שריפת התלמוד אלא אפילו הגורם לגזירה עצמה; כלומר הזלזול בתלמוד הביא בסופו של דבר לשריפתו – ראו: דה בניונטו, קט ע"א; זנה, אפיפירוס, עמ' 25. המניעים לכפירה במסורת הרבנית לא היו, כמובן, זהים בכל מקום ובכל זמן, וההקשר של מחצית המאה הט"ז מצריך עיון נפרד.

61 מודינא, צרי, ט ע"ב. על מאבקו של ריא"ם נגד כופרים והטרודוקסים בפזורה המערבית ראו: ארלמן; מודינא, עמ' 519-564; מודינא, שו"ת, עמ' ל-לא, מח ואילך, נח, עח ואילך, צט. על פרשת החיבור קול סכל ראו, לאחרונה, פישמן.

62 הדברים אמורים גם אם בעלי הפלוגתא של ר' עמנואל אביהב בשנת 1615 לא היו אוריאל דה קוסטה ודוד פראר (ראו: זנה, מחקרים, עמ' 250; זנה, חוג, עמ' 11-28; השו"ת קפלן, פורטוגלים,

הסמל של משפחת אבוהב

לסיכום, לפנינו תופעה ייחודית, שאמנם ראינו את התפרצותה בוונציה ואת המרצתה בנסיבות השלטוניות של הקהילה.⁶³ ברם, כאמור בתחילת דברינו, המאבק בעניין התורה שבעל פה והסמכות הרבנית אפיין לא רק את הקהילה בוונציה, אלא את הקשיים שבהם נתקלו רבים מן האנוסים בפזורה הספרדית המערבית כולה ואת ההתמודדות של ההנהגה הרוחנית באותן קהילות עם הבעיה. ולראיה, בחרם שהוטל על דה קוסטה באמסטרדם בשנת 1623 מוזכר כי האיש הוחרם בהמבורג ובוונציה על שום ש"הביא עמו דעות שגויות וכופרות רבות נגד תורתנו הקדושה".

עמ' 134 הערה 76; קפלן, מנצרות, עמ' 306 והערה 81; רוזנברג, אמונה, עמ' 287 הערה 11), ואף אם ריאים התקשה להגדיר את דה קוסטה "קראי", כפי שראינו (לעיל הערה 8).
 63 פרופ' שלמה סימונסון העיר את תשומת לבי לאפשרות קיומו של קשר בין המאבק על סמכות הרבנים לבין התגוננותה של השררה הוונציאנית מפני הפגיעה של האפיפיורות בריבונותה – על היבט זה ראו: זנה, שדריים, עמ' רו; פישמן, עמ' 13–24. על זיקה ממשית בין המאבק שניהלה הרפובליקה הוונציאנית על ריבונותה, נגד האפיפיור, לבין השלטון העצמי של הקהילה היהודית בוונציה ראו מלכיאל, החוט.

קיצורים ביבליוגרפיים

אבוהב, זכרונות אבוהב, שורת דבר שמואל, ירושלים תשכ"ז.	אבוהב, זכרונות אדלמן
H.E. Adelman, <i>Success and Failure in the Seventeenth Century Ghetto of Venice – The Life and Thought of Leon Modena 1571–1648</i> , Ph.D. dissertation, Brandeis University 1985.	
מ' אורפלי, במאבק על ערכה של תורה – ה"נומולוגיה" לר' עמנואל אבוהב, ירושלים תשנ"ז.	אורפלי
A. Altmann, "Eternality of Punishment: A Theological Controversy within the Amsterdam Rabbinate in the Thirties of the Seventeenth Century", <i>Proceedings of the American Academy of Jewish Research</i> 40 (1972), pp. 1–88.	אלטמן
B. Arbel, "Jews in the International Trade of Venice: The Emergence of the Levantini and Ponentini", <i>The Jews of Venice</i> , ed. R. Davis & B. Ravid (forthcoming).	ארבל
ר' בונפיל, "דמותה של היהדות בספרו של ריימונד מארטיני 'פגיון האמונה'", תרביץ מ (תשל"א), עמ' 360–375.	בונפיל, דמותה
—, "היהודים הספרדים והפורטוגלים באיטליה", מורשת ספרד, בעריכת ח' בינארט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 543–561.	בונפיל, ספרדים

—, הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, ירושלים תשל"ט.
 R. Bonfil, "Change in the Cultural Patterns of a Jewish Society in Crisis: Italian Jewry at the Close of the Sixteenth Century". *Jewish History* 3 (1988), pp. 11–30.

מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ירושלים תשל"א.
 C. Gebhardt, *Die Schriften des Uriel da Costa*, mit Einleitung, Übertragung und Regesten, Amsterdam 1922.

עמנואל בר יקותיאל איש בנינוטו, ספר לויית חן, מנטובה שי"ז.
 אברהם חיים ויטרבו, "ספר אמונת חכמים", טעם זקנים, בעריכת א' אשכנזי, פרנקפורט תרט"ו, עמ' יט-מט.

A.L. Williams, *Adversus Judaeos. A Bird's-Eye View of Christian Apologiae until the Renaissance*, Cambridge 1935.

י' זנה, "לתולדות קהילת בלונזיה בתחילת המאה הטי"ד", *Hebrew Union College Annual* 16 (1941), עמ' 35–98.

—, "אבני בנין לתולדות היהודים בוירוגה (תעודות מתוך פנקסי קהל וירוגה)", קבץ על יד ג (ת"ש), עמ' קמה-קפג.

I. Sonne, "Leon Modena and the Da Costa Circle in Amsterdam", *Hebrew Union College Annual* 21 (1948), pp. 1–28.

—, "Da Costa Studies", *Jewish Quarterly Review* 22 (1931), pp. 247–293.

י' זנה, "תעודות על שדרי"ם אחדים באיטליה בתחילת המאה הי"ז", קובץ על יד ה (טו) (תשי"א), עמ' קצו-ריח.

—, מפאולו הרביעי עד פיוס החמישי: כרוניקה עברית מן המאה השש-עשרה, ירושלים תשי"ד.

שר'ת זרע אנשים, הוסיאטין תרס"ב.
 J. Israel, "The Jews of Venice and their Links with Holland and with Dutch Jewry (1600–1710)", *Gli Ebrei e Venezia*, ed. G. Cozzi, Milano 1987, pp. 95–116.

ד' כהנא, "אוריאל אקוסטא", השלח יא (1903), עמ' 541–549.
 ש' ליברמן, שקיעין, ירושלים תרצ"ט.
 ר' יהודה אריה מודינא, צרי לנפש, ונצייה שע"ט.
 מאמר מגן ונצינה להר"ר יהודה אריה ממודינא, מהדורת א' גייגר, ברעסלויא תרט"ז.

כתבי הרב יהודה אריה ממודינא, הוצאת י' בלוי, בודאפט תרס"ו.
 דיוואן לר' יהודה אריה ממודינא, מהדורת ש' ברנשטיין, פילדלפיה תרצ"ב.
 שו"ת זקני יהודה, מהדורת ש' סימונסון, ירושלים תשט"ז.
 אגרות רבי יהודה אריה ממודינא, מהדורת י' בוקסבוים, תלאביב תשמ"ד.

D.J. Malkiel, *A Separate Republic. The Mechanics and Dynamics of Venetian Jewish Self-Government, 1607–1624*, Jerusalem 1991.

—, "The Tenuous Thread: A Venetian Lawyer's Apology for Jewish Self-Government in the Seventeenth Century", *AJS Review* 12 (1987), pp. 223–251.

Uriel da Costa, *Examination of Pharisaic Traditions*, supplemented by Semuel da Silva's *Treatise on the Immorality of the Soul*, trans., notes and intro. by H.P. Salomon & I.S.D. Sassoon, Leiden 1993.

J.J. Petuchowski, *The Theology of Haham David Nieto: An Eighteenth Century Defense of the Jewish Tradition*, New York 1954.

T. Fishman, *Shaking the Pillars of Exile*, Stanford 1997.

L. Kolakowski, *Chrétiens sans Eglise – La conscience religieuse et le*

בונפיל, הרבנות
 בונפיל, תמורות
 בניהו
 גבהארדט
 דה בנינוטו
 ויטרבו
 ויליאמס
 זנה, בלונזיה
 זנה, וירוגה
 זנה, חוג
 זנה, מחקרים
 זנה, שדרי"ם
 זנה, אפיפורים
 זרע אנשים
 ישראל
 כהנא
 ליברמן
 מודינא, צרי
 מודינא, מגן
 מודינא, כתבים
 מודינא, דיוואן
 מודינא, שו"ת
 מודינא, אגרות
 מלכיאל, רפובליקה
 מלכיאל, החוט
 סלומון-ששון
 פטוכובסקי
 פישמן
 קולקובסקי

- lien confessionnel au XVIIe siècle, Paris 1969.
- B.D. Cooperman, "Venetian Policy Towards Levantine Jews and Its Broader Italian Context", *Gli Ebrei e Venezia*, pp. 65–84. קופרמן, לבנטיני
- , "Eliahu Montalto's 'Suitable and Incontrovertible Propositions' – A Seventeenth-Century Anti Christian Polemic", *Jewish Thought in the Seventeenth Century*, ed. I. Twersky & B. Septimus. Cambridge (Mass.) 1987, pp. 469–497. קופרמן, מונטאלטו
- ב' קלאר, "שגנת אריה על קול סכל", תרביץ יג (תש"ב), עמ' 149–135. קלאר קלימני
- R. Calimani, *Storia del Ghetto di Venezia*, Milano 1986. קלאר, פורטוגליים
- י' קפלן, "היהודים הפורטוגליים באמסטרדם – מחיים בשמד לשיבה ליהדות", מורשת יהודי ספרד והמזרח, בעריכת י' בן-עמי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 134–115.
- , מנצרות ליהדות – חייו ופעלו של האנוס יצחק אורובו די קאסטר, ירושלים תשמ"ג. קפלן, מנצרות
- , "הקראים" באמסטרדם בראשית המאה הי"ח (פרק בלתי ידוע בתולדות התסיסה הרעיונית הספרדית), ציון נב (תשמ"ז), עמ' 314–279. קפלן, קראים
- , "הקהילה הפורטוגלית באמסטרדם במאה הי"ז – בין מסורת לשינוי", דברי האקדמיה הישראלית למדעים ז (תשמ"ח), עמ' 181–161. קפלן, הקהילה
- , "התסיסה הרוחנית בקהילה הספרדית-פורטוגלית באמסטרדם במאה הי"ז", מורשת ספרד, עמ' 621–600. קפלן, התסיסה
- B. Ravid, "The First Charter of the Jewish Merchants of Venice, 1589", *AJS Review* 1 (1976), pp. 187–222. רביד, סוחרים
- , "An Autobiographical Memorandum by Daniel Rodriga, Inventore of the Scala of Spalato." *The Mediterranean and the Jews – Banking, Finance and International Trade XVI–XVIII Centuries*, eds. A. Toaff & S. Schwarzfuchs, Ramat Gan 1989, pp. 189–214. רביד, רודריגה
- , "A Tale of Three Cities and their *Raison d'Etat*: Ancona, Venice, Livorno, and the Competition for Jewish Merchants in the Sixteenth Century", *Mediterranean Historical Review* 6 (1991), pp. 138–162. רביד, הערים
- , "Les séfarades a Venise." *Les Juifs d'Espagne. Histoire d'une diaspora 1492–1992*, ed. H. Méchoulan, Paris 1992, pp. 283–294. רביד, ספרדים
- , *Economics and Toleration in Seventeenth-Century Venice: The Background and Context of the Discorso of Simone Luzzato*, Jerusalem 1978. רביד, כלכלה וסובלנות
- S. Rosenberg, "Emunat Hakhamim", *Jewish Thought in the Seventeenth Century*, pp. 285–341. רוזנברג, אמונה
- C. Roth, "Immanuel Aboab's Proselytization of the Marranos", *Jewish Quarterly Review* 23 (1932–33), pp. 121–162. רות, אבוהב
- E. Rivkin, *Leon da Modena and the Kol Sakhal*, Cincinnati 1952. ריבקיין
- I. Révah, "Spinoza et les herétiques de la communauté judeoportuguese d'Amsterdam", *Revue d'histoire des religions* 154 (1958), pp. 137–218. ריוה, שפינוזה
- , "Du Marranisme au Judaïsme et au Deïsme: Uriel da Costa et sa famille", *Annuaire du Collège de France* 67 (1967), pp. 515–526. ריוה, מאניסות
- , "L'Herésie marrane dans l'Europe Catholique des XVe–XVIIIe siècles", *Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle, XIe–XVIIIe siècles*, ed. J. Le Goff, La Haye 1968, pp. 327–337. ריוה, הכפירה
- M.A. Shulvass, *The Jews in the World of the Renaissance*, Leiden 1973. שולוואס שמואלי
- א' שמואלי, בין אמונה לכפירה: ר' יהודה אריה מודינא ואוריאל אקוסטה – פרישה בתולדות האפיקורסות בישראל, תלאביב תשכ"ב.